

Stosunki wyznaniowe u progu konstytucjonalizmu w świetle francuskich doświadczeń ustrojowo-prawnych schyłku XVIII w.

1. Uwagi ogólne

Prawo wyznaniowe (*Staatskirchenrecht, diritto ecclesiastico, droit public ecclésiastique, ecclesiastical law, ius ecclesiasticum, Štátne cirkevné právo, konfesní právo*)¹ definiowane jest zazwyczaj jako kompleks norm prawnych wydanych lub uznanych przez państwo, określających uprawnienia jednostki wynikające z wolności sumienia i wyznania, regulujących stosunek państwa do związków wyznaniowych oraz reglamentujących ich sytuację prawną². Towarzyszy ono ludzkości niezmiennie od pierwszych, protopaństwowych form organizacji życia zbiorowego, po czasy współczesne. Uniwersalna okazuje się bowiem ludzka potrzeba iluzji niezależnie od tego, jak jaskrawo sprzeczna jest ona z osiągnięciami nauki i racjonalnym oglądem rzeczywistości. Niezależnie od tego, jak bardzo wyda się ona niedorzeczna, czy wręcz absurdalna, to jednak będąca jej konsekwencją religia i jej obecność w życiu społecznym jest niezaprzeczalnym faktem, a skoro tak – wymaga ona prawnej regulacji.

W dobie feudalnej wspólnotę polityczną utożsamiano z religijną, a funkcje państwowe mieszano z religijnymi. Kościół zastrzegał sobie wyłączną kompetencję w zakresie ustalania i oceny zasad moralnych. To powodowało praktycznie nieograniczony zasięg zainteresowań również w sferze spraw politycznych. Szczegółowe określenie zakresu i treści tych kompetencji należało do Kościoła. Uznawano, że państwo jako jedno ze swych podstawowych funkcji powinno przyjąć zagwarantowanie interesów Kościoła i religii oraz zapewnienie jak najszerzego udziału Kościoła w życiu publicznym³. W konsekwencji

¹ Zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 15; H. Misztal (red.), *Prawo wyznaniowe*, Lublin 2000, s. 27-35.

² A. Mezglewski, *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 336. Por. także: W. Uruszczak, Z. Zarzycki, *Prawo wyznaniowe. Zbiór przepisów*, Kraków 2003, s. 17; K. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008, s. 18-21; A. Czohara, *Stosunki państwo–kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 5.

³ A. Czohara, *Stosunki państwo–kościół...*, s. 9.

państwo winno zatem pomagać Kościołowi w realizacji jego religijnych celów, umożliwić mu wszechstronny wpływ na kształtowanie treści życia publicznego oraz bronić jego praw i zawsze brać go w opiekę⁴.

Od schyłku średniowiecza, wraz z nasilaniem się ruchów heretyckich i postępami zapoczątkowanej w drugiej dekadzie XVI w. reformacji, zaczęto kwestionować dotychczasowe wyobrażenia o wzajemnych relacjach państwa i Kościoła. Stopniowo, z upływem kolejnych dziesięcioleci czasów nowożytnych coraz większe zainteresowanie i aprobatę zyskiwały dynamicznie rozwijające się doktryny liberalne, kwestionujące fundamenty feudalnego porządku.

W dziejach ludzkości, a już z pewnością nowożytnego świata i kultury euroatlantyckiej⁵ jednym z najważniejszych momentów przełomowych w ich rozwoju stała się epoka oświecenia, która swoje apogeum osiągnęła w XVIII stuleciu. Wiek światła zrodził na niespotykaną dotąd skalę wielką publiczną debatę, której przedmiotem stały się kwestie absolutnie fundamentalne dla każdego człowieka, tak z punktu widzenia jednostki, jak społeczeństwa, dotyczące państwa i prawa oraz fizycznej i metafizycznej kondycji ludzkiej, a w tym kontekście zwłaszcza problematyki wiary i religii. Epoka ta zaowocowała m.in. nowożytną koncepcją prawa naturalnego i wizjonerską ideą państwa konstytucyjnego. Odrzucając uzasadnienia transcendentne, teokratyczne, torowała drogę do laicyzacji państwa jako tworu świeckiego o celach doczesnych, utylitarnych⁶. Głębokie zmiany mentalne wymagały nowego spojrzenia na stosunki wyznaniowe, refleksji nad dotychczasowym ich kształtem, redefinicji dotychczasowych kanonów i wreszcie nowego ujęcia złożonej i kontrowersyjnej tematyki w nowej prawno-ustrojowej formule rodzącego się konstytucjonalizmu.

Jego początki przypadły na schyłek XVIII w., a pierwsze w tym względzie doświadczenia stały się udziałem wkraczających na arenę dziejów Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz dwóch europejskich państw o wielowiekowej tradycji: Francji oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁷. Terytorialny zakres eksploracji (z przyczyn konwencyjnych,

⁴ Zob. K. Grzybowski, B. Sobolewska, *Doktryna polityczna i społeczna papieża 1789-1968*, Warszawa 1971, s. 56-58.

⁵ U schyłku XVIII w. europejska społeczność międzynarodowa wraz ze swą tożsamością wykroczyła już daleko poza geograficzne ramy kontynentu europejskiego. Nowo powstałe Stany Zjednoczone Ameryki po wyzwoleniu się z brytyjskiej zależności kolonialnej i uzyskaniu wszelkich atrybutów suwerennego bytu prawnego znalazły się formalnie w gronie tej społeczności; zob. K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*, Lublin 2007, s. 19.

⁶ H. Łakomy, *Państwo a Kościół we Francji. Historia i współczesność*, Kraków 1999, s. 9.

⁷ Pogląd uznający amerykańską, polsko-litewską i francuską ustawę zasadniczą za trzy pierwsze (chronologicznie) konstytucje w dziejach nowożytnych jest powszechnie aprobowany w literaturze przedmiotu; szerzej na ten temat zob.: W. Witkowski, *Trzy pierwsze nowożytne konstytucje*, Lublin 1996, s. 9 i n. Por. także: P. Wiązek, *Dwie pierwsze nowożytne, europejskie konstytucje – podobieństwa i różnice*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2020, t. 18(3), s. 132. Poszukiwanie (poza przyjętym kanonem) pierwszej w dziejach konstytucji stało się wdzięcznym i popularnym kierunkiem eksploracji wielu badaczy. Wśród

dotyczących ram objętościowych podobnych publikacji) ograniczono do obszaru Francji. Temporalny zakres badań obejmuje dekadę (1789-1799), którą determinują cezury uchwalenia ustaw konstytucyjnych, poczynsz od pierwszej, monarchicznej, po ostatnią z XVIII-wiecznych francuskich konstytucji doby Wielkiej Rewolucji – tj. napoleońską, zwaną także konsularną. Penetracja zagadnienia *in statu nascendi* wydaje się ideą godną podjęcia, do czego zachęca dodatkowo to, że podobieństwa i różnice realiów, w jakich projektowano, a następnie wdrażano przyjęte regulacje prawne, skłaniają do korzystania z metod komparatystycznych, czemu sprzyjać może choćby to, że będące przedmiotem eksploracji normy prawne powstawały w obu podstawowych formach ustrojowych, tj. monarchicznej i republikańskiej.

2. Francja jako córa Kościoła

O Francji, w kontekście historii jej stosunków wyznaniowych, powszechnie zwykło się mawiać jako o „pierworodnej”⁸ lub też „najstarszej córce Kościoła”. Trudno się dziwić popularności tego *bon motu*, pamiętając o wyjątkowo długowiecznej obecności chrześcijaństwa na tych obszarach, sięgającej co najmniej czasów Kłodwiga, protoplasty karolińskiej potęgi państwa frankońskiego⁹. Od pewnego już jednak czasu ta popularna

najpopularniejszych tego rodzaju propozycji znajdują się zwłaszcza: konstytucja suwerennej Korsyki (*Costituzione della Corsica/Constituzione di a Corsica*) z roku 1755, obowiązująca w niepodległej Republice Korsykańskiej w latach 1755-1769 (zob. P. Costanzo (ed.), *Costituzione della Corsica [1755]. Testo a fronte*, Macerata 2008; J.J. Rousseau, *Projekt konstytucji dla Korsyki*, przeł. M. Błaszke, Warszawa 2009; M. Błaszke, *Projekt konstytucji dla Korsyki Jana Jakuba Rousseau. Aktualizacja idei w dobie Rewolucji Francuskiej*, Zamość 2005; M.A. Sadowski, *Projekty ustrojowe dla Korsyki i Polski jako konkretyzacja republikańskich postulatów Rousseau z Umowy społecznej*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, R. 21, nr 4 (84), s. 281–296), szwedzki Akt o Formie Rządu (*Regeringsformen*) z roku 1720 lub nawet jego poprzednik, uchwalony w roku 1635 (zob. S. Sagan, *Zarys ustroju politycznego Szwecji*, Katowice 1992, s. 7-8; Z. Anusik, *Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III z 19 sierpnia 1772 r. Geneza, przebieg, konsekwencje*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XII, Nr 1, s. 91-94), sześć statutów przyjętych w San Marino w roku 1600 [*Statuta Decreta ac Ordinamenta Illustris Reipublicae ac Perpetuae Libertatis Terrae Sancti Marini*] (zob. P. Osóbka, *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Warszawa 2008, s. 9), czy Pakty i konstytucje odnośnie praw i wolności Wojska Zaporoskiego, zwane także Konstytucją Filipa Orlika, Ugodą z Wojskiem Zaporoskim lub też Pierwszą Konstytucją Ukrainy Hetmana Filipa Orlika (zob. B. Majgier, *Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 roku*, Przemyśl 2005, s. 5-20).

⁸ Zob. np. J. Falski, *Republikańska zasada laickości we współczesnej Francji*, [w:] J. Zieliński (red.), *Studia nad ustrojownawstwem i administracją. Księga jubileuszowa Profesora Michała Teofila Staszewskiego*, Siedlce 2007, s. 95.

⁹ W roku 496 po zwycięstwie nad Alamanami w bitwie pod Zülrich Kłodwig I (wraz z trzema tysiącami Franków) został ochrzczony w Reims przez tamtejszego biskupa, św. Remigiusza. Z tego powodu Francja jest nazywana przez Watykan „najstarszą córką Kościoła”, co znaczy – pierwszym krajem pod jego panowaniem. Ta familiarna nieco poetyka zachowała (zwłaszcza w kręgach watykańskich) swoją żywotność po czasy współczesne. 22 września 1996 r. Jan Paweł II w Reims, na specjalnej mszy związanej z obchodami 1500-lecia „chrztu Francji”, nawiązał do swoich słynnych słów z pierwszej podróży apostolskiej do Francji w 1980 r., pytając: „Francjo, najstarsza córko Kościoła, co zrobiłaś ze swoim chrztem?” (*France, fille aînée de l'Église, qu'as-tu fait de ton baptême?*).

fraza pojawia się w nieco zmodyfikowanej formule: „najstarsza, ale już nie najwierniejsza”, co podkreśla zapoczątkowaną co najmniej w dobie Wielkiej Rewolucji ewolucję religijności Francuzów zwłaszcza w kontekście relacji między państwem i Kościołem, determinowanych postępującą laicyzacją.

W poszukiwaniu przyczyn i uzasadnienia rozwiązań prawno-konstytucyjnych rewolucyjnej Francji nie sposób pominąć roli i znaczenia gallikanizmu¹⁰, który przez wieki w znaczący sposób determinował specyfikę charakteru francuskich stosunków państwowo-kościelnych. Jego kwintesencją, a zarazem formalnoprawnym wyrazem stały się ostatecznie tzw. artykuły gallikańskie określające fundamentalne zasady doktryny i praktyki przedrewolucyjnej Francji¹¹. Ideę głoszącą, że może istnieć państwo, które nie interesuje się zjawiskami religijnymi i zostawia poddanym wolność wyboru religii, uważano powszechnie do rewolucji francuskiej, której początkiem były wydarzenia z 1789 r., za absurd polityczny i prawny oraz wyrzeczenie się przez państwo jednego ze swych podstawowych praw¹².

Problematyka stosunków wyznaniowych obejmuje w istocie dwa podstawowe aspekty. Jeden z nich, który określić można mianem instytucjonalnego, determinowany jest regulacjami prawnymi, określającymi relację między państwem i jego organami (z jednej strony) a instytucjami organizacji wyznaniowych (tj. Kościołami – z drugiej). Badając stan stosunków wyznaniowych w państwie, nie można jednak pominąć i drugiego z aspektów, określanego czasami mianem wspólnotowego. Problem dotyczy w tym kontekście relacji między organami państwa a jego obywatelami (poddanymi w systemach monarchicznych), będącymi jednocześnie z reguły wiernymi określonej społeczności konfesyjnej. Z reguły sprowadzany jest on do kwestii tolerancji wyznaniowej *alias*

¹⁰ Gallikanizm pojmowany jest jako zapoczątkowany w XIII w. nurt doktrynalno-polityczny w obrębie francuskiego katolicyzmu, dążący do uformowania autonomicznego Kościoła katolickiego we Francji, nie podważający jednak dogmatyki katolickiej ani zwierzchnictwa Stolicy Apostolskiej. Na soborach w Konstancji (1414) i Bazylei (1431) teologowie francuscy poparli tezę o wyższości soboru nad papieżem. Proklamowana w 1438 r. tzw. sankcja pragmatyczna przesądzała w praktyce o zwierzchnictwie króla nad Kościołem w przedrewolucyjnej Francji. Kolejnym etapem w rozwoju gallikanizmu stało się podpisanie w roku 1516 konkordatu przyznającego królom Francji prawo obsadzenia biskupstw; K. Kubuj, *Zasada laickości we Francji*, „Prawo i Życie” 2001, nr 1, s. 61.

¹¹ Zredagowane one zostały przez biskupa Meaux Jacques’a Bossueta i ostatecznie (pod presją Ludwika XIV) przyjęte przez zgromadzenie kleru francuskiego w roku 1682. Stanowiły one, że: 1. Ani św. Piotr, ani następcy jego nie mają władzy nad królami w sprawach doczesnych i państwa są całkowicie niezależne od Kościoła; 2. Władza papieska jest niższa od władzy soborów powszechnych; 3. Władza papieska jest ograniczona przez prawo kościelne, we Francji zaś ograniczają ją ponadto zwyczaje gallikańskie; 4. Decyzje papieskie nawet w sprawach wiary stają się nieomyłne dopiero po uzyskaniu potwierdzenia ich przez sobór powszechny; J. Wierusz-Kowalski, *Katolicyzm nowożytny XV-XX wiek*, Warszawa 1985, s. 114; zob. także: H. Łakomy, *Państwo...*, s. 47; M. Kinstler, *Upadek gallikanizmu. Rozdział Państwa i Kościoła we Francji*, [w:] J. Koredczuk (red.), *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI konferencji historyków państwa i prawa. Kowary, 6-8 września 2007 r.*, Wrocław 2008, s. 283-284.

¹² M. Pietrzak, *Demokratyczne świeckie państwo prawne*, Warszawa 1999, s. 126.

zasady swobody sumienia i wyznania¹³. Należy przy tym zaznaczyć, że ideę tę w dobie przedoświeceniowej¹⁴ powszechnie, a więc naturalnie także i we Francji, pojmowano inaczej, tj. w sposób znacznie węższy niż w czasach Wielkiej Rewolucji i późniejszych. Rozumiano ją bowiem nie tyle w kategoriach równouprawnienia w praktykowaniu przekonań religijnych, ile jako postawę wyrozumiałości wobec przedstawicieli innych wyznań, stanowiących mniejszość wobec dominującej w danym państwie konfesji¹⁵. W tym duchu utrzymane były oba wyznaniowe edykty przedrewolucyjnej Francji: nantejski Henryka IV i edykt z Fontainebleau Ludwika XIV¹⁶.

Ten aspekt problematyki przyjmujemy za punkt wyjścia dalszych rozważań. Obecna w doktrynie, interesująca i godną uznania tezę o potrzebie rozróżnienia wolności sumienia i wyznania jako dwóch odrębnych kategorii pojęciowych uznamy jednak za nieprzydatną z tej oczywistej przyczyny, że wszystkie badane legislacje posługują się pojęciem tolerancji wyznaniowej w sposób jednorodny, tj. łączny, bez jakiegoś wyraźnego różnicowania¹⁷.

3. Okres monarchii konstytucyjnej i czasy jakobinizmu

Uznana za immanentną część pierwszej konstytucji, wiekopomna francuska Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 r. przyjęła w tym zakresie

¹³ Por. A. Czohara, *Stosunki...*, s. 5.

¹⁴ Na ten temat zob. np.: J. Grygiel, *Tolerancja w średniowieczu. Mity i rzeczywistość*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2011, R. LXI, s. 43-53.

¹⁵ Por. P. Jurek, *Określenie tolerancja religijna w aktach konstytucyjnych Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] J. Koredeczuk (red.), *Prawo wyznaniowe...*, s. 37.

¹⁶ Pierwszy z nich wydany został w Nantes 30 kwietnia 1598 r. Gwarantował on wolność wyznania i równouprawnienie protestantów wobec katolików, przy czym ci pierwsi (zwani we Francji hugenotami) mieli swobodę kultu z wyłączeniem Paryża, zaś jako gwarancję bezpieczeństwa otrzymali ok. 100 twierdz na terenie Francji, na czele z La Rochelle (odebrana im w roku 1628). Edykt z Fontainebleau, ogłoszony 22 października 1685 r., odwołał edykt nantejski. W uzasadnieniu stwierdzono, że w związku z tym, że większość protestantów zmieniła wyznanie na katolickie, edykt nantejski stał się niepotrzebny. W konsekwencji organizacja kościelna protestantów i ich siła polityczna zostały złamane. Wydany przez Ludwika XIV edykt stał się przyczyną masowej emigracji francuskich protestantów, głównie do Prus, Szwajcarii, Holandii i Anglii; por. A. Stęlgowska, *Odwołanie Edyktu Nantejskiego: „koniec” protestantyzmu francuskiego? Analiza przedmowy do „Historii Edyktu Nantejskiego” Elie Benoist*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Romanica” 2006, t. 4, s. 93-101. Szerzej na ten temat zob.: E. Benoist, *Histoire de l'Edit de Nantes*, Delft 1693 i 1695 (5 tomów).

¹⁷ M. Pietrzak utrzymuje np., że wolność sumienia obejmuje uprawnienia jednostki do swobodnego wyboru, kształtowania oraz zmiany poglądów i przekonań w sprawach religii, a ujmując sprawy bardziej ogólnie, zgodnie z tendencją, zaznaczającą się w deklaracjach i układach międzynarodowych dotyczących praw człowieka. Wolność wyznania z kolei obejmuje uprawnienia jednostki do uzewnętrzniania i manifestowania swoich poglądów i przekonań w sprawach religijnych indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie oraz do postępowania zgodnie ze swoimi przekonaniami. Wolność wyznania uważana jest w konsekwencji za przedłużenie lub dopełnienie wolności sumienia, za jej konkretyzację w zakresie spraw religijnych, w warunkach współżycia jednostki z innymi ludźmi; M. Pietrzak, *Prawo...*, s. 22.

regulację modelową, po dziś dzień stanowiącą punkt odniesienia międzynarodowych konwencji i krajowych konstytucji wszystkich w istocie cywilizowanych społeczności. Jej art. X stanowił: „Nikt nie powinien być zaczepiany z powodu swych przekonań, nawet religijnych, byleby tylko ich objawianie nie zakłócało ustawą zakreślonego porządku publicznego¹⁸”. Znamienne jest to, że o ile instytucjonalny aspekt stosunków wyznaniowych rewolucyjnej Francji ulegał ewolucji w toku burzliwych i dynamicznych wydarzeń politycznych, o tyle ich aspekt wspólnotowy, w kształcie prawnym deklaracji z 1789 r., okazał się wartością i rozwiązaniem normatywnym o trwałym charakterze.

Pierwszą francuską konstytucję ogłoszono z początkiem września 1791 r. i wbrew oczekiwaniom wielu uczestników radykalizującej się od chwili zdobycia Bastylli rzeczywistości politycznej proklamowała ona Francję monarchią, zgodnie z dotychczasową tradycją państwową. Już konstytucyjną, a nie jak dotąd – absolutną, niemniej monarchią, na czele której stać miał dotychczasowy władca. Sama ustawa zasadnicza w swym literalnym tekście w ograniczonym i wybiórczym (mogłoby się wydawać) stopniu regulowała kwestie wyznaniowe. Obraz relacji państwowo-kościelnych we Francji pod rządami jej pierwszej konstytucji byłby jednak niepełny, gdyby kreślić go, ograniczając się jedynie do postanowień zawartych wyłącznie w tym właśnie akcie normatywnym. W istocie tworzy go ustawodawstwo konstytucyjne, czy też *quasi-* lub okołokonstytucyjne Zgromadzenia Narodowe przyjęte od jego zebrania się w roku 1789. *Expressis verbis* przesądzają postanowienia ustawy zasadniczej, dotyczące przysięgi obywatelskiej¹⁹, powtórzone następnie w regulacji dotyczącej zaprzysiężenia członków Zgromadzenia Narodowego²⁰.

Początków konfliktu Rewolucji z duchowieństwem upatrywać należy w związku z dekretami Zgromadzenia z 4, 6, 7, 8 i 11 sierpnia 1789 r.²¹ Zniesiono wówczas formalnie dziesięcinę i opłaty za posługi kościelne. Wkrótce potem ziemie kościelne wystawiono na sprzedaż. Przejmując dobra kościelne, państwo zapewniało klerowi wysokie

¹⁸ Tłum. za: M. Kinstler, M. Ptak, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1999, s. 36. Por.: *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*, art. 10: „Nul ne doit être inquiété pour ses pinions, même religieuses, pourvu que leur manifestation ne trouble pas l'ordre public établi par la loi”, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> [dostęp: 15.08.2021].

¹⁹ *Constitution française du 3 septembre 1791* [dalej: FK 1791], Titre [dalej: T.] II - *De la division du royaume, et de l'état des citoyens*, Article [dalej: Art.]. 5: „Le serment civique est: Je jure d'être fidèle à la Nation à la loi et au roi et de maintenir de tout mon pouvoir la Constitution du Royaume, décrétée par l'Assemblée nationale constituante aux années 1789, 1790 et 1791”.

²⁰ FK 1791, T. III - *Des pouvoirs publics*, Chapitre [dalej: Ch.] premier - *De l'Assemblée Nationale législative*, Section [dalej: S.] V. - *Réunion des représentants en Assemblée nationale législative*, Art. 6: „Les représentants prononceront tous ensemble, au nom du peuple français, le serment de vivre libres ou mourir. - Ils prêteront ensuite individuellement le serment de maintenir de tout leur pouvoir la Constitution du royaume, décrétée par l'Assemblée nationale constituante, aux années 1789, 1790 et 1791 [...]”.

²¹ https://fr.wikipedia.org/wiki/D%C3%A9crets_des_4,_6,_7,_8_et_11_ao%C3%BBt_1789 [dostęp 14.08.2021].

pensje²². Ostatecznie jednak dopiero dekretem z 17 lipca 1793 r. Konwent Narodowy zniósł wszystkie przywileje feudalne bez rekompensaty²³.

Ważnym krokiem rewolucyjnych władz stały się decyzje dotyczące zakonów i klasztorów. W lutym 1790 r. Konstytuanta nakazała kasatę klasztorów niespełniających pożytecznej roli, pozostawiając zakony szpitalne, nauczające i zajmujące się dobroczynnością²⁴.

Prawdziwie rewolucyjne zmiany w stosunkach państwowo-kościelnych przyniosła jednak dopiero w kilka miesięcy później tzw. konstytucja cywilna kleru (*Constitution civile du clergé*), uchwalona 12 lipca 1790 r.²⁵ Dziesięć metropolii podzielono na 83 biskupstwa: departamenty stały się nowymi diecezjami, które z kolei podzielono na parafie²⁶. Metropolici, biskupi i proboszczowie mieli być wybieralni przez obywateli jak wszyscy inni funkcjonariusze publiczni²⁷.

Biskupom zabroniono wyjazdu do Rzymu w celu uzyskania osobistego błogosławieństwa papieża. Mogli jedynie pisemnie poinformować go o dokonany wyborze i objęciu urzędu²⁸.

Constitution civile du clergé zobowiązywała duchownych do prowadzenia aktów stanu cywilnego, a także do ogłaszania z ambony ustaw i urzędowych rozporządzeń. Czyniąc ich w ten sposób urzędnikami publicznymi, zobowiązana była tym samym

²² H. Łakomy, *Państwo a kościół...*, s. 11.

²³ <https://bibliotheque-numerique.citedulivre-aix.com/records/item/15082-decret-de-la-convention-nationale-du-17-juillet-1793-l-an-second-de-la-republique-francaise-qui-supprime-sans-indemnite-toutes-redevances-ci-devant-seigneuriales-droits-feodaux-meme-ceux-conserves-par-le-decret-du-25-aout-dernier?offset=> [dostęp 14.08.2021].

²⁴ H. Łakomy, *Państwo a kościół...*, s. 11. Zob. *Décret concernant le sort des religieux et des maisons hospitalières et d'éducation publique, sur proposition de M. Le Chapelier, lors de la séance du 13 février 1790*, [w:] *Archives Parlementaires*, vol. IX, s. 592 [Sagnac 1921, 187]; https://www.persee.fr/doc/arcpa_0000-0000_1880_num_11_1_5766_t1_0592_0000_4 [dostęp 14.08.2021]. Por.: M. Konarski, *Reformy organizacji Kościoła Rzymskokatolickiego we Francji w latach 1789-1791*, „Kościół i Prawo” 2019, nr 1, 8(21), s. 256-259.

²⁵ Tekst aktu normatywnego w brzmieniu oryginału [cyt. dalej: KCK 1790] dostępny jest na stronie: http://pierre.collebot.pagesperso-orange.fr/Issards_eng/epoques/revolution/constituclerg.htm [dostęp 14.08.2021].

²⁶ KCK 1790, T.1 - *Des offices ecclésiastiques*. Art. 1: „Chaque département formera un seul diocèse, et chaque diocèse aura la même étendue et les mêmes limites que le département”. Art. 2: „Les sièges des évêchés des 83 départements du royaume seront fixés [...] suivent les noms des villes où les évêchés seront établis. Tous les autres évêchés existant dans les 83 départements du royaume, et qui ne sont pas nommément compris au présent article, sont et demeurent supprimés. Art. 3: „Le royaume sera divisé en dix arrondissements métropolitains”.

²⁷ *Ibidem*, T.2 - *Nomination aux bénéfices*. Art. 1: „A compter du jour de la publication du présent décret, on ne connaîtra qu'une seule manière de pourvoir aux évêchés et aux cures, c'est à savoir, la forme des élections”. Art. 2: „Toutes les élections se feront par la voie du scrutin et à la pluralité absolue des suffrages”.

²⁸ *Ibidem*, Art. 19: „Le nouvel évêque ne pourra s'adresser au pape pour en obtenir aucune confirmation; mais il lui écrira comme au chef visible de l'Eglise universelle, en témoignage de l'unité de foi et de la communion qu'il doit entretenir avec lui”. Art. 20: „La consécration de l'évêque ne pourra se faire que dans son Eglise cathédrale par son métropolitain [...]”.

również zapewnić im stosowne wynagrodzenia, co też uczyniła²⁹. Wypada przy tym zwrócić jednocześnie uwagę, że katolicyzm był w tym okresie we Francji jedynym wyznaniem subwencjonowanym przez państwo³⁰.

Jakobinizm, tak niejednokrotnie brutalny i krwawy w realnych poczynaniach władz wobec duchowieństwa, czy szerzej – Kościoła katolickiego³¹, nie przyniósł jednak istotnych zmian ustrojowo-prawnych w stosunkach państwowo-kościelnych. Zwolennicy Robespierre’a prowadzący wojnę z Kościołem, jeśli w ogóle decydowali się na legalizowanie swoich poczynąń, sięgali nie do norm ustrojowych, lecz wprost do instrumentarium prawa karnego, czego doskonałym przykładem był dekret Komitetu Ocalenia Publicznego z 23 kwietnia 1793 r. wprowadzający karę śmierci (wykonywaną w ciągu 24 godzin) wobec księży skazanych na deportację, którzy znaleźli się na terytorium Republiki (do opuszczenia Francji zmusiła ich ustawa z 26 sierpnia 1792 r., wiążąc tę sankcję z odmową złożenia przysięgi obywatelskiej)³². Jakobińska Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 24 czerwca 1793 r. powtórzyła stanowisko swojej poprzedniczki, formułując zasadę wolności religijnej w art. VII, w brzmieniu: „Nie można zabronić prawa do [...], swobodnego sprawowania kultu”³³. Podobnie jak w przypadku pierwszej konstytucji, tak i jakobińska nie zawierała szczegółowych postanowień dotyczących kwestii wyznaniowych, poza jednym wyjątkiem, któremu z resztą trudno przypisywać istotne znaczenie. W kilku ostatnich artykułach (122-124), zgrupowanych i opatrzonych wspólnym mianem: „Gwarancje praw”, znalazły się postanowienia, w których dopatrywać można się pewnego nawiązania do problematyki wyznaniowej, niczego istotnego nie wnoszącego i będącego zbytecznym w istocie powtórzeniem sformułowań Deklaracji. Artykuł 122 stwierdzał, że: „Konstytucja gwarantuje wszystkim Francuzom [...] swobodę sprawowania kultu”, natomiast art. 123 stanowił, że: „Republika Francuska honoruje [...] pobożność synowską [...]”³⁴.

²⁹ *Ibidem*, T. III. – *Des traitements du clergé*. Szerzej na ten temat zob.: M. Konarski, *Reformy...*, s. 260-261.

³⁰ Por. H. Łakomy, *Państwo...*, s. 12.

³¹ Na ten temat szerzej zob. np.: J.R. Nowak, *Kościół a rewolucja francuska*, Szczecinek 1999, s. 55-88; A. Mathiez, *Rewolucja francuska*, przeł. W. Dzwonkowski, Warszawa 1956, s. 130; J.S. Pelczar, *Rewolucja francuska wobec religii katolickiej i jej duchowieństwa*, Przemyśl 1922, s. 22 i in.

³² H. Łakomy, *Państwo...*, s. 18.

³³ *Constitution du 24 juin 1793, Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen 1793*, Art. VII: „Le droit de manifester sa pensée et ses opinions, soit par la voie de la presse, soit de toute autre manière, le droit de s'assembler paisiblement, le libre exercice des cultes, ne peuvent être interdits. - La nécessité d'énoncer ces droits suppose ou la présence ou le souvenir récent du despotisme”, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793> [dostęp: 16.08.2021].

³⁴ *Ibidem*, *De la Garantie des Droits*, Art. 122: „La Constitution garantit à tous les Français l'égalité, la liberté, la sûreté, la propriété, la dette publique, le libre exercice des cultes, une instruction commune, des secours publics, la liberté indéfinie de la presse, le droit de pétition, le droit de se réunir en sociétés populaires, la jouissance de tous les Droits de l'homme”; Art. 123: „La République française honore la loyauté, le courage, la vieillesse, la piété filiale, le malheur [...]”.

4. Rządy Dyrektoriatu i początki Konsulatu

Deklaracja Praw Konstytucji Roku III³⁵ (zwana dyrektorialną)³⁶ dzieliła swoje postanowienia na dwie grupy (*droits* i *devoirs*). Do religii, a ściślej religijności nawiązano w niej tylko raz, a mianowicie w art. V *Devoirs*, który stwierdzał, że „nie jest dobrym człowiekiem, kto nie jest szczerze i religijnie przestrzegającym prawa”³⁷. W samym tekście normatywnym ustawy zasadniczej do kwestii wyznaniowych nawiązano jeszcze, uznając przynależność do jakiejkolwiek zagranicznej korporacji, która wymagałaby ślubów zakonnych za jedną z przyczyn utraty obywatelstwa³⁸. Jednak na szczególną uwagę zasługuje jeden z ostatnich przepisów Konstytucji Roku III, zamieszczony w rozdziale „Postanowienia ogólne”. Artykuł 354, o którym mowa, prócz gwarantowania swobody praktyk religijnych, zakazywał przymuszania do partycypowania w kosztach działalności konfesyjnej oraz jakiejkolwiek jej finansowania w formie subwencji publicznej³⁹.

Stosunkowo skromny zakres konstytucyjnej regulacji nie był ani dziełem przypadku, ani zaniedbania ze strony twórców aktu konstytucyjnego. Nie był również kontynuacją praktyk jakobińskich. Przeciwnie, stanowił świadome nawiązanie do tradycji legislacyjnej okresu Konstytuanty. Analogicznie jak w dobie monarchii konstytucyjnej postanowienia konstytucji sankcjonowały poprzedzające je rozstrzygnięcia ustawodawstwa zwykłego, które dokonało zmiany dotychczasowego *status quo* tak głębokiej, by uzasadnić tezę uznającą, że czasy rządów termidoriańskich⁴⁰ przyniosły prawdziwie rewolucyjny przełom w dziejach francuskich stosunków wyznaniowych.

³⁵ Trzecia francuska konstytucja została uchwalona przez Konwent Narodowy 5 fructidora roku III (22 sierpnia 1795 r.). Swoją oficjalną nazwę zawdzięcza rewolucyjnemu kalendarzowi wprowadzonemu przez Konwent 5 października 1793. Lata liczono od 22 września 1792 r., daty ustanowienia pierwszej republiki francuskiej. Kalendarz gregoriański został przywrócony przez Napoleona I formalnym aktem z dnia 9 września 1805 r. (z mocą obowiązującą począwszy od 1 stycznia 1806 r. (11 Nivôse roku XIV).

³⁶ Popularną nazwę zawdzięcza swoim regulacjom, a ściślej postanowieniom konstytuującym tzw. Dyktariat, który był kolegiatną głową państwa, złożoną z 5 dyktatorów.

³⁷ *Constitution du 5 Fructidor An III* [dalej: KF 1795], *Devoirs*, art. 5.: „Nul n'est homme de bien, s'il n'est franchement et religieusement observateur des lois”, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii> [dostęp 17.08.2021].

³⁸ *Ibidem*, t. II – *État politique des citoyens*, art. 12: „L'exercice des Droits de citoyen se perd: 2° - Par l'affiliation à toute corporation étrangère qui supposerait des distinctions de naissance, ou qui exigerait des vœux de religion”.

³⁹ *Ibidem*, T. XIV – *Dispositions générales*, art. 354: „Nul ne peut être empêché d'exercer, en se conformant aux lois, le culte qu'il a choisi. Nul ne peut être forcé de contribuer aux dépenses d'un culte. La République n'en salarie aucun”.

⁴⁰ Nazwa pochodzi od nazwy miesiąca. 8 thermidora (według kalendarza rewolucyjnego), czyli 26 lipca 1794 r. doszło bowiem do przewrotu kładącego kres rządowi jakobińskiemu.

Oto bowiem kilka miesięcy przed proklamowaniem konstytucji⁴¹, 21 lutego 1795 r.⁴², ukazał się dekret, który po raz pierwszy w historii kraju ze stolicą nad Sekwaną wprowadzał rozdział Kościoła od państwa⁴³. Charakteryzując postanowienia dekretu, warto przytoczyć interesującą opinię dotyczącą jego postanowień, znaczenia i konsekwencji, jaką wygłosił na ten temat wybitny francuski historyk Albert Soboul⁴⁴. W swoim epokowym dziele *La Révolution française*⁴⁵ pisał: „Rozdział Kościoła i państwa został w rzeczywistości ustanowiony ze względów ekonomicznych. Cambon⁴⁶ nakazał tego dnia zlikwidować budżet Kościoła zaprzysiężonego; w ten sposób przywrócono cywilną konstytucję duchowieństwa i całkowicie zsekularyzowano państwo. Środki przeciwko opornym księżom pozostały jednak w mocy, a kościoły zamknięto”⁴⁷. Istotnie, już w drugim ze swoich dwunastu artykułów dekret zakazał jakiejkolwiek formy finansowania przez państwo wszelkich organizacji konfesyjnych⁴⁸. Zabraniał także przekazywania darowizn na rzecz organizacji wyznaniowych (tak wieczystych, jak i dożywotnich) oraz pobierania podatków mogących stanowić formę ich finansowania⁴⁹. Nie zezwalał na odbywanie ceremonii religijnych poza miejscami przeznaczonymi na ten cel⁵⁰. Zakazywał noszenia szat liturgicznych⁵¹ oraz umieszczania symboli religijnych w miejscach publicznych⁵². Ponadto poddawał miejsca zgromadzeń religijnych nadzorowi władz⁵³. Jednocześnie jednak już w pierwszym artykule gwarantował wiernym swobodę praktyk

⁴¹ Ogłoszono ją 22 sierpnia 1795 r.

⁴² *Décret du 21 février 1795* [dalej: DoKp 1795] (wg rewolucyjnego kalendarza: *Décret du 3 ventôse an III*). Korzystano z oryginalnego tekstu zamieszczonego na stronie: <http://www.eglise-etat.org/1795.html> [dostęp 17.08.2021].

⁴³ J. Falski, *Republikańska zasada laickości...*, s. 87.

⁴⁴ Albert Marius Soboul (1914-1982) – historyk okresu rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej. Profesor Uniwersytetu Sorbony, wieloletni kierownik Katedry Historii Rewolucji Francuskiej. Autor wielu wpływowych prac historycznych i interpretacji historycznej. W swoim życiu był uznawany na arenie międzynarodowej za czołowy francuski autorytet epoki Wielkiej Rewolucji.

⁴⁵ A. Soboul, *La Révolution française*, Paris 1984.

⁴⁶ Pierre Joseph Cambon (1756-1820), wpływowy członek Konwentu; wybitny polityk czasów Wielkiej Rewolucji.

⁴⁷ <http://www.eglise-etat.org/1795.html> [dostęp 18.08.2021].

⁴⁸ DoKp 1795, art. II: „La République n'en salarie aucun”.

⁴⁹ *Ibidem*, art. IX: „Il ne peut être formé aucune dotation perpétuelle ou viagère, ni établi aucune taxe pour en acquitter les dépenses”.

⁵⁰ *Ibidem*, art. IV: „Les cérémonies de tout culte sont interdites hors de l'enceinte choisie pour leur exercice”.

⁵¹ *Ibidem*, art. V: „La loi ne reconnaît aucun ministre de culte: nul ne peut paraître en public avec les habits, ornements ou costumes affectés à des cérémonies religieuses”.

⁵² *Ibidem*, art. VII: „Aucun signe particulier à un culte ne peut être placé dans un lieu public, ni extérieurement, de quelque manière que ce soit. Aucune inscription ne peut désigner le lieu qui lui est affecté. Aucune proclamation ni convocation publique ne peut être faite pour y inviter les citoyens”.

⁵³ *Ibidem*, art. VI: „Tout rassemblement de citoyens pour l'exercice d'un culte quelconque, est soumis à la surveillance des autorités constituées. Cette surveillance se renferme dans des mesures de police et de sûreté publique”.

religijnych⁵⁴, zaś zakłócanie obrzędów religijnych⁵⁵ i znieważanie przedmiotów kultu uznał za czyny przestępne, podlegające odpowiedzialności karnej.

Następne lata rządów Dyrektoriatu przyniosły kontynuację polityki legislacyjnej zapoczątkowanej dekretem o rozdziale Kościoła od państwa z roku 1795. Pod koniec Dyrektoriatu zaczęła się odradzać religijność, chociaż pewna część ludności pozostała wroga wobec duchowieństwa⁵⁶.

Ostatnim wielkim przełomem politycznym zrewolucjonizowanej, XVIII-wiecznej Francji stał się zamach stanu gen. Napoleona Bonapartego, dokonany 18 brumaire'a roku VIII (9 listopada 1799 r.), w wyniku którego objął on rządy w państwie na okres kolejnych 15 lat, aż do czasu swego ostatecznego upadku w roku 1815. Jego władzę sankcjonowano stopniowo, przy czym punktem wyjścia było przyjęcie przez niego tytułu Pierwszego Konsula i formalne zachowanie przez kilka najbliższych lat republikańskiej formy państwa. Zerwano z nią dopiero w roku 1804, gdy Bonaparte ogłosił się Cesarzem Francuzów, co zostało prawnie usankcjonowane uchwałą Senatu z 18 maja 1804 r. (*Sénatus-Consulte Organique du 28 Floréal an XII*), a następnie zatwierdzone w drodze referendum. W wydarzeniach tych wielu historyków upatruje końca rewolucji.

Konstytucyjną konsekwencją zamachu generała Bonapartego stało się opracowanie nowej ustawy zasadniczej. Ogłoszono ją 13 grudnia 1799 r. jako *Constitution de l'an VIII*⁵⁷. Stanowi ona pewien ewenement i odstępstwo od dotychczasowej tradycji legislacyjnej, nie zawiera bowiem żadnej Deklaracji Praw, zaś kwestie religijne zostały w niej pominięte całkowitym milczeniem, co skłaniać powinno do stanowiska o aprobowaniu istniejącego w momencie jej proklamowania *status quo*.

W istocie rzeczy jednak po rewolucji nastąpiła pewna reorientacja stosunków wyznaniowych w duchu gallikańskim i hegemonii państwa w stosunku do kościołów, co usankcjonował konkordat z 1801 r. Pluralizm religijny na trwałe pozostanie już w realiach francuskich praktycznym zastosowaniem zasady wolności wyznania i słowa, zawartej w Deklaracji praw człowieka, zaś działalność publiczna Kościołów będzie koordynowana przez państwo⁵⁸.

⁵⁴ *Ibidem*, art. I: „Conformément à l'article VII de la déclaration des droits de l'homme, et à l'art. CXXII de la constitution, l'exercice d'aucun culte ne peut être troublé”.

⁵⁵ *Ibidem*, art. X: „Quiconque troublerait par violence les cérémonies d'un culte quelconque, ou en outragerait les objets, sera puni suivant la loi du 22 juillet 1791 sur la police correctionnelle”.

⁵⁶ Por. H. Łakomy, *Państwo...*, s. 21.

⁵⁷ [Dalej: KF 1799]. Korzystano z tekstu konstytucji zamieszczonego na stronie: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii> [dostęp 18.08.2021].

⁵⁸ Por. H. Łakomy, *Państwo...*, s. 48.

5. Uwagi końcowe

Laickość⁵⁹ we Francji jest efektem procesu historycznego, obejmującego różne sfery życia społecznego (polityczne, prawne, edukacyjne *etc.*) i polegającego na ich emancypacji spod kurateli Kościoła, co doprowadziło do powstania całkowicie autonomicznej względem religii i kościoła instytucjonalnego – sfery publicznej. Laicka doktryna państwa zaistniała przede wszystkim w opozycji do zhierarchizowanego strukturalnie Kościoła katolickiego, wpływającego religijnie na wiernych, ale także w sposób konkurencyjny dla państwa – politycznie na społeczeństwo. W państwie laickim miejsce religii znajduje się w sferze prywatnej. W prawie każdego człowieka do indywidualnych wyborów często łączy się laickość i prawa człowieka jako jedne z najważniejszych osiągnięć historycznego dorobku rewolucji Wielkiej Rewolucji Francuskiej, utożsamianego z francuską koncepcją liberalnej demokracji i republiki.

Francja uznawana jest za ojczyznę zasady rozdziału Kościoła od państwa, którą łączyć należy właśnie z początkami konstytucjonalizmu. Idea *separationis ecclesiae et status* pozostaje w opozycji wobec systemu powiązania państwa ze związkami wyznaniowymi (państwa wyznaniowe) oraz obecnie stanowi najczęściej aplikowany model ułożenia relacji państwowo-kościelnych w krajach demokratycznych⁶⁰.

Problem kształtowania relacji pomiędzy państwem a kościołami lub związkami wyznaniowymi ma istotne znaczenie we współczesnym państwie i nie traci na aktualności. Świadczą o tym liczne debaty prowadzone zarówno w krajach, w których model wzajemnych stosunków pomiędzy państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi jest ugruntowany w wewnętrznym porządku prawnym, jak i w krajach, w których podległa on jeszcze stopniowej krystalizacji⁶¹.

Podjmując zagadnienia należące do delikatnej i często kontrowersyjnej materii wyznaniowej, trzeba mieć na uwadze, że sposób ich widzenia zależy często od zajmowanej postawy światopoglądowej i przyjętej opcji politycznej. Od wpływu wspomnianych czynników pozaprawnych nie jest również wolny dyskurs naukowy⁶².

⁵⁹ Termin „laicki/laickość” wywodzi swój rodowód z języka greckiego. Pochodzi od terminu *laos*, który oznaczał ‘ludność, lud’ jako przeciwieństwo kierowników, przywódców. Od rzeczownika *laos* utworzono przymiotnik *laikos* i zaczęto używać go na określenie tej części społeczeństwa, które nie zajmowało się sprawami kultu religijnego. Chrześcijaństwo przetłumaczyło słowo *laikos* na *laicus*, określając tym pojęciem wyznawców chrześcijaństwa niepełniących funkcji religijnych. W III w. n.e. różnica między laikami a osobami należącymi do kleru była już wyraźnie ustalona; zob.: D. Samb, *La laïcité: archéologie, histoire, signification*, „Liberté et Conscience” 1989, vol. 39, s. 9 i n.; por. M. Pietrzak, *Demokratyczne...*, s. 124.

⁶⁰ M. Szewczyk, *Wybrane problemy związane z realizacją konstytucyjnej zasady rozdziału Kościoła od państwa w III Rzeczypospolitej*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2013, nr 2 (14), s. 92-93.

⁶¹ K. Kubuj, *Zasada...*, s. 57.

⁶² M. Szewczyk, *Wybrane problemy...*, s. 118.

Bibliografia

Akty prawne

- Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 r. (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*); <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>
- Konstytucja Francji z 3 września 1791 r. (*Constitution de 1791 – 3 et 4 septembre 1791*); <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791>
- Konstytucja Francji z 1793 r. (*Constitution de l'an I – Première République – 24 juin 1793*), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793>
- Konstytucja Francji z 1795 r. (*Constitution de l'an III – 5 fructidor an III – 22 août 1795*), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii>
- Konstytucja Francji z 1799 r. (*Constitution de l'an VIII – 22 frimaire an VIII – 13 décembre 1799*), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii>
- Dekret z 17 lipca 1793 r. (*Décret de la Convention Nationale, du 17 juillet 1793, l'an second de la République Française, qui supprime sans indemnité toutes redevances ci-devant seigneuriales & droits féodaux, même ceux conservés par le décret du 25 août dernier*), <https://bibliotheque-numerique.citedulivre-aix.com/records/item/15082-decret-de-la-convention-nationale-du-17-juillet-1793-l-an-second-de-la-republique-francaise-qui-supprime-sans-indemnite-toutes-redevances-ci-devant-seigneuriales-droits-feodaux-meme-ceux-conserves-par-le-decret-du-25-aout-dernier?offset=>
- Dekret z 13 lutego 1790 r. (*Décret concernant le sort des religieux et des maisons hospitalières et d'éducation publique, sur proposition de M. Le Chapelier, lors de la séance du 13 février 1790*), https://www.persee.fr/doc/arcpa_0000-0000_1880_num_11_1_5766_t1_0592_0000_4
- Konstytucja cywilna kleru z 12 lipca 1790 r. (*Constitution civile du clergé, 12 juillet 1790*), http://pierre.collenot.pagesperso-orange.fr/Issards_eng/epoques/revolution/constituclerg.htm
- Dekret z 21 lutego 1795 r. (*Décret du 21 février 1795*), <http://www.eglise-etat.org/1795.html>

Literatura

- Anusik Z., *Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III z 19 sierpnia 1772 r. Geneza, przebieg, konsekwencje*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XII, nr 1.
- Benoist E., *Histoire de l'Edit de Nantes*, Delft 1693 i 1695 (5 tomów).
- Błaszke M., *Projekt konstytucji dla Korsyki Jana Jakuba Rousseau. Aktualizacja idei w dobie Rewolucji Francuskiej*, Zamość 2005.

- Costanzo P. (ed.), *Costituzione della Corsica [1755]. Testo a fronte*, Macerata 2008.
- Czohara A., *Stosunki państwo–kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994.
- Falski J., *Republikańska zasada laickości we współczesnej Francji*, [w:] J. Zieliński (red.), *Studia nad ustrojoznawstwem i administracją. Księga jubileuszowa Profesora Michała Teofila Staszewskiego*, Siedlce 2007.
- Grygiel J., *Tolerancja w średniowieczu. Mity i rzeczywistość*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2011, R. LXI.
- Grzybowski K., Sobolewska B., *Doktryna polityczna i społeczna papieża 1789-1968*, Warszawa 1971.
- Jurek P., *Określenie tolerancja religijna w aktach konstytucyjnych Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] J. Koredczuk (red.), *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI konferencji historyków państwa i prawa. Kowary, 6-8 września 2007 r.*, Wrocław 2008.
- Kinstler M., *Upadek gallikanizmu. Rozdział Państwa i Kościoła we Francji*, [w:] J. Koredczuk (red.), *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI konferencji historyków państwa i prawa. Kowary, 6-8 września 2007 r.*, Wrocław 2008.
- Kinstler M., Ptak M., *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1999.
- Konarski M., *Reformy organizacji Kościoła Rzymskokatolickiego we Francji w latach 1789-1791*, „Kościół i Prawo” 2019, nr 1, 8(21).
- Krukowski K., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008.
- Kubuj K., *Zasada laickości we Francji*, „Prawo i Życie” 2001, nr 1.
- Łakomy H., *Państwo a Kościół we Francji. Historia i współczesność*, Kraków 1999.
- Majgier B., *Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 roku*, Przemyśl 2005.
- Mathiez A., *Rewolucja francuska*, przeł. W. Dzwonkowski, Warszawa 1956.
- Mezglewski A., *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014.
- Misztal H. (red.), *Prawo wyznaniowe*, Lublin 2000.
- Nowak J.R., *Kościół, a rewolucja francuska*, Szczecinek 1999.
- Orzeszyna K., *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*, Lublin 2007.
- Osóbka P., *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Warszawa 2008.
- Pelczar J.S., *Rewolucja francuska wobec religii katolickiej i jej duchowieństwa*, Przemyśl 1922.
- Pietrzak M., *Demokratyczne świeckie państwo prawne*, Warszawa 1999.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010.
- Rousseau J.J., *Projekt konstytucji dla Korsyki*, przeł. M. Błaszke, Warszawa 2009.

- Sadowski M. A., *Projekty ustrojowe dla Korsyki i Polski jako konkretyzacja republikańskich postulatów Rousseau z Umowy społecznej*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, R. 21, nr 4 (84).
- Sagan S., *Zarys ustroju politycznego Szwecji*, Katowice 1992.
- Samb D., *La laïcité: archéologie, histoire, signification*, „Liberté et Conscience” 1989, vol. 39.
- Soboul A., *La Révolution française*, Paris 1984.
- Stelęgowska A., *Odwwołanie Edyktu Nantejskiego: „koniec” protestantyzmu francuskiego? Analiza przedmowy do „Historii Edyktu Nantejskiego” Elie Benoist*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Romanica” 2006, t. 4.
- Szewczyk M., *Wybrane problemy związane z realizacją konstytucyjnej zasady rozdziału Kościoła od państwa w III Rzeczypospolitej*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2013, nr 2 (14).
- Uruszczak W., Zarzycki Z., *Prawo wyznaniowe. Zbiór przepisów*, Kraków 2003.
- Wiązek P., *Dwie pierwsze nowożytne, europejskie konstytucje – podobieństwa i różnice*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2020, nr 18(3).
- Wierusz-Kowalski J., *Katolicyzm nowożytny XV-XX wiek*, Warszawa 1985.
- Witkowski W., *Trzy pierwsze nowożytne konstytucje*, Lublin 1996.

Streszczenie: Autor podjął próbę nakreślenia złożonej problematyki stosunków wyznaniowych we Francji w najbardziej burzliwym okresie jej dziejów – w dobie Wielkiej Rewolucji. Jego intencją było przedstawienie zagadnienia z punktu widzenia historyka państwa i prawa w kontekście rodzącego się konstytucjonalizmu. Przyjęta konwencja obligowała do wnikliwej analizy aktów legislacyjnych (zwłaszcza: konstytucji) i przyjęcia jako podstawowej metody badawczej – egzegezy tekstu normatywnego, co w konsekwencji skutkowało stosunkowo oszczędnym korzystaniem z bogatego arsenału metodologicznego instrumentarium. Dotyczy to zwłaszcza kuszącej i cieszącej się sporą popularnością komparatystyki prawniczej. Zakres terytorialny i temporalny wybrano nieprzypadkowo, bowiem dla współczesnego kształtu stosunków wyznaniowych w sensie uniwersalnym, francuskie doświadczenia ustrojowo-prawne schyłku XVIII w. mają niewątpliwie znaczenie kapitalne. Dokonane eksploracje pozwoliły ostatecznie na sformułowanie licznych uwag, spostrzeżeń i opinii, które w przekonaniu autora stanowić będą godne uzupełnienie wciąż aktualnej dyskusji, budzącej rozliczne kontrowersje i polemiki.

Słowa kluczowe: historia prawa, prawo wyznaniowe, konstytucjonalizm, ustrój Francji